IJARSCT

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

ISSN: 2581-9429

Volume 5, Issue 4, November 2025

Impact Factor: 7.67

ykd l[;k vkf.k lk;koj.k

Mk- ifo.k dkgG

मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय, नरखेड

pravinkohale67@gmail.com

lkjk'k %

जगाची लोकसंख्या आज सहा अब्ज एवढी असून इ. स. २०25 साली ती दहा अब्ज एवढी होईल असा अंदाज या प्रचंड लोकसंख्येच्या गरजा पुरविण्यासाठी पृथ्वीवरील मर्यादित नैसर्गिक संसाधने अपुरी पडतील. त्यामुळे जीवनाचा स्तर ढासळण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे.

भविष्यात खनिज तेलांचा साठा जवळजवळ नष्ट होईल. आज अस्तित्वात असलेल्या शेतीवर वाढत्या लोकसंख्या अन्न धान्याच्या गरजा पुरविणे कठीण होऊन बसेल. चराऊ कुरणे पशुधनाद्वारे फस्त केली जातील व अनिबंध औद्योगीक वाढीमुळे जमीन, पाणी व हवेच्या प्रदूषणाबाबत मोठी समस्या निर्माण होईल.

समुद्रातील मासळीचे प्रमाण कमी होईल, वातावरणातील औद्योगिक प्रदूषणामुळे ओझोन थराचा नाश होऊन मानवी आरोग्यावर विपरित परिणाम घडेल. औद्योगिक प्रदूषणांमुळे पृथ्वीच्या वातावरणाचे तापमान वाढून त्यामुळे समुद्राच्या पातळीत वाढ होईल, परिणामी सखल भागात महाभयंकर पूर येतील व किनारी प्रदेशानजीकची शेती पाण्याखाली बुडतील. पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यामुळे दुष्काळ निर्माण होऊन देशात लढाया सुध्दा होतील.

iLrko.kk

लोकसंख्या वाढीच्या आकड्यामुळे केवळ लोकसंख्या मोजणी करण्यावर ताण येतो असे नाही, तर वाढत्या लोकसंख्येमुळे नैसर्गिक संसाधनांवर सर्वाधिक ताण पडतो याचे भान आपण ठेवायला हवे. नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास होण्यामागे श्रीमंत व उच्च वर्गाद्वारे ऊर्जा व संसाधनांचा अनिर्बंध वापर कारणीभूत आहे.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात भारत व चीन सारख्या विकसनशील देशात लोकसंख्या वाढीचा दर प्रचंड होता. काही आफ्रिकन देशांतही लोकसंख्या वाढ प्रचंड प्रमाणात होत होती. याउलट प्रगत देशात मात्र लोकसंख्या वाढीचा दर कमी होत गेला. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागविण्यासाठी पृथ्वीवरील नैसर्गिक संसाधनांचा ऱ्हास होत गेला. नैसर्गिक संसाधनाच्या ऱ्हासासाठी वाढती लोकसंख्या व विकास प्रकिया जबाबदार आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे विकसनशील देशात पर्यावरणासंबंधी निर्माण झालेल्या अनेक समस्या वाढत्या लोकसंख्येशी निगडित आहेत. पर्यावरणावरील दुष्परिणाम टाळण्यासाठी सामुहिक स्तरावर पर्यावरणविषयक जनजागृती करण्याची व त्या द्वारे लोकांच्या जीवनशैलीत बदल घडवून आणण्याची गरज आहे. आज लोकसंख्या वाढीचा दर काही प्रमाणात जरी कमी झाला असला तरीही त्यात विभिन्न देशात प्रचंड तफावत आढळून येते. १९९० च्या दशकांत चीन व भारतामध्ये लोकसंख्या वाढीचा दर घटत गेला या काळात भारतात लोकसंख्या वाढीच्या दरात विक्रमी घट नोंदविली गेली. आफ्रिका खंडात मात्र जनन क्षमतेचे प्रमाण आजही मोठे आहे

विभिन्न देशातील लोकसंख्या नियंत्रणाचा दर त्या देशातील सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय तसेच सामाजिक परिस्थितीशी निगडित असतो. काही देशात लोकसंख्या नियंत्रण धार्मिक विचारसरणीशीही निगडित असते. शासकीय स्तरावर कुटुंबकल्याण

IJARSCT

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

ISSN: 2581-9429 Volume 5, Issue 4, November 2025 Impact Factor: 7.67

कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यातील त्रुटी त्याचबरोबर गर्भप्रतिबंधक साधनांची अपूरी साधने देशांतील लोकसंख्या वाढीस कारणीभूत ठरली आहे.

उद्देश :–

1. शासन व स्वयंसेवी संघटना यांनी जनजागृती करण आवश्यक आहे किंवा नाही याचा पडताळा करणे.
2. शासनाने पर्यावरणविषयक कायद्याची अमंलबजावणी कितपत केली याचा आढावा घेणे.

उपकल्पना :–

1. लेकसंख्या व पर्यावरण यांचे परस्परसंबंध आहे.
2. पर्यावरणविषयक कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संषोधनात दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी विविध संदर्भ आधार घेवून विषिष्ठ उद्देष डोळयासमोर ठेवून प्रस्तुत विशयावर प्रकाष टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

ykdl[;k foLQkV % dVcdY;k.k dk;Øe

आपल्या देशातील लोकसंख्या वाढीस आळा घालण्यासाठी भारत सरकारद्वारे कुटुंबकल्याणाच्या एकत्र दृष्टिकोणातून कार्यक्रमांची अत्यंत काटेकोरपणे आखणी करण्यात आली. हम दो हमारे दो अशा घोषणांद्वारे एका कुटुंबात दोनपेक्षा अधिक मुले नसावीत असा संदेश दिला गेला. पण हा कार्यक्रम प्रत्यक्षात अंमलात येण्यासाठी पुढे काही दशके वाट पाहावी लागेल.

जागतिक स्तरावर इ.स. २००० साली ६०० दशलक्ष महिला म्हणजेच एकूण प्रजननक्षम वयातील महिलांपैकी ६७ टक्के महिला कुठल्या ना कुठल्या गर्भप्रतिबंधक साधनाचा वापर करीत होत्या, गर्भनिरोधक साधनांचा वापर करण्याचे प्रमाण विकसित देशात ६८ टक्के म्हणनेच विकसनशील देशापेक्षा अधिक आहे विकसनशील देशात गर्भनिरोधक साधनांचा वापर करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण केवळ ५५ टक्के आहे. विकसनशील देशात कुटुंबनियोजनाची स्वक्रिया करून घेणे ही कुटुंब नियोजनाची लोकप्रिय पध्दत रूढ होत आहे. त्या खालोखाल गर्भनिरोधक गोळ्यांचा वापर, स्त्रियांच्या गर्भाशयात तांबीचा बापर आणि पुरुषांद्वारे निरोधचा वापर असे उपाय केले जातात. भारत आणि चीन देशात पुरुष नसबंदीद्वारे लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण इतर विकसनशील देशापेक्षा अधिक प्रभावीपणे करण्यात येते.

गर्भप्रतिबंध करण्यासाठी कोणत्या गर्भनिरोधक साधनांचा वापर करायचा याचा निर्णय प्रत्येक जोडप्याने डॉक्टरांच्या अथवा प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्त्यांद्वारे योग्य तपासणी करून गर्भनिरोधक साधनांची सपूंर्ण माहीती घेऊन करणे योग्य ठरेल. लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी उपलब्ध उपायाची योग्य माहिती जनतेपर्यंत पोहचणे आवश्यक आहे. हे कार्य सरकारी स्तरावर आरोग्य व कुटुंबकल्याण विभागाद्वारे तसेच प्रशिक्षित समाजकार्यकर्त्याद्वारे करता येणे शक्य आहे. वृत्तपत्रे इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांद्वारे लोकांना छोट्या कुटुंबाचे महत्व व वाढत्या लोकसंख्येमुळे संसाधनावर होणाऱ्या दुष्परीणामाची वेळोवेळी योग्य माहिती घायला हवी.

कुटुंबाचा आकार मर्यादित ठेवण्याचा निर्णय हा विवाहित जोडप्याची आर्थिक परिस्थिती व शिक्षणावर असतो, त्याचप्रमाणे शासकीय धोरण, कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाचा प्रभाव, शैक्षणिक स्तर व जनसंपर्क माध्यमातील माहितीचा स्तर यावरही कुटुंबाचा आकार अवलंबून असतो.

ISSN: 2581-9429
Volume 5, Issue 4, November 2025
Impact Factor: 7.67

'kgjhdj.k

इ. स. १९७५ साली जगातील २७ टक्के लोक शहरी भागात वास्तव्य करीत होते. इ. स. २००० साली हा आकडा बाढून ४० टक्क्यांवर जाऊन पोहोचला तर इ. स. २०३० साली जगातील शहरी भागात राहणाऱ्या लोकांची संख्या ५६ टक्क्यांवर जाऊन पोहोचेल असा अंदाज व्यक्त करण्यात येत आहे. प्रगत राष्ट्रांत मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण झाले जाहे. आज प्रगत राष्ट्रांतील ७५ टक्के लोक शहरी भागात राहतात. शहरी भागातील लोकसंख्या वाढ ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे होणाऱ्या स्थलांतरामुळेही होते. हे लोक शहरी भागात नोकरी धंद्यासाठी स्थलांतर करतात.

गावाचे शहरीकरण होताना सर्वप्रथम सभोवतीच्या शेतजमिनीवर अतिक्रमण होते. त्यानंतर सभोवतीचे जंगले, गवताळ प्रदेश तसेच दलदली प्रदेश शहरीकरणांमुळे नष्ट पावतात. शहरांची वाढ केवळ विस्तृत भूप्रदेशावर होत नाही तर शहरांची वाढ उभ्या दिशेने होऊन उंचच उंच इमारतींची जंगले उभी राहतात. हळूहळू गावातील मोकळ्या जागा व हरितपट्टे नष्ट होऊन शहरी भागातील जीवनाचा स्तर झपाट्याने खालावतो.

ou{k= o 'kgjh xkeh.k lc/k

शहरी भागातील लोकसंख्येमुळे पर्यावरणावर ताण पडतो व त्यामुळे पर्यावरणावरील खुणा मर्यादापलीकडे जातात. शहरी भागामुळे वनक्षेत्राच्या सीमावर्ती प्रदेशातील जमिनीवर प्रचंड ताण पडतो. त्याचबरोबर शहरी भागासाठी लागणारी नैसर्गिक संसाधने ज्या ठिकाणाहून गोळा केली जातात त्या ठिकाणच्या शेती व नैसर्गिक संसाधनांवर कमालीचा ताण पडतो.

जगातील शहरी क्षेत्र पृथ्वीच्या एकूण भूभागाच्या २ टक्के क्षेत्र व्यापते पण एकूण उपलब्ध लाकडापैकी ७५ टक्के लाकडाचा वापर शहरी भागात केला जातो. उपलब्ध जलसाठ्यापैकी ६० टक्के पाणी केवळ शहरी भागात वापरले जाते. या पाण्यापैकी निम्मे पाणी शहरी भागासाठी अन्नधान्य उत्पादन करण्यासाठी वापरण्यात येते. एक तृतियांश भाग पाणी औद्योगिकीकरणासाठी वापरण्यात येते व उरलेले पाणी पिण्यासाठी व घरगुती वापरासाठी उपयोगात आणले जाते.

शहरी भागातील लोक पर्यावरणाची मोठ्या प्रमाणावर हानी करतात पण त्याची या लोकांना जाणीव नसते, पर्यावरणाची हानी दूर दुर्गम भागात होत असते. कारण शेती व इतर नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता या दूरवरील भागातून केली जाते.

'kgjh Hkkxkrhy xfjch o i;kZoj.k

शहरी भागात गरीब लोकांची संख्या झपाटयाने वाढत आहे. जगातील गरीब लोकांपैकी एक तृतियांश लोक शहरात व झोपडपट्ट्यांत राहतात. त्या ठिकाणी पाण्याच्या उपलब्धतेच्या व आरोग्य विषयक दृष्टिकोणातून अतिशय गंभीर परिस्थिती असते. पण झोपडपट्टीतील घरे त्यामानाने बरीच स्वच्छ असतात. झोपडपट्ट्यांतील मुलभूत सुविधेमुळे अभावामुळे आरोग्यविषयक गंभीर परिस्थिती निर्माण होते.

शहरी भागातील गरिबीची समस्या ग्रामीण भागांतील गरिबीपेक्षा गंभीर आहे. ग्रामीण भागातील गरीब लोक पाणी जळण, लाकूड व इतर नैसर्गिक संसाधने नैसर्गिक परिसंस्थेतून मिळवू शकतात. पण शहरी भागातील गरीब लोकांना या प्रत्येक गोष्टींसाठी पैसे मोजावे लागतात ग्रामीण भागातील लोक त्यांना लागणारे अन्न नैसर्गिक संसाधनांद्वारे प्राप्त करू शकतात, शहरी भागातील गरीब लोक ग्रामीण भागातील गरिबांपेक्षा अत्यंत हलाखीच्या परिस्थितीत राहतात त्यात हवेच्या प्रदूषणामुळे व हवेतील धूळ, कार्बन डायऑक्साईड व वाहनांमुळे होणाऱ्या प्रदूषणामुळे गरीब वस्तीतील लोकांना श्वसनाचे अनेक आजार होतात. त्यामुळे यापैकी अनेक लोक मृत्युमुखी पडतात. शहरी भागातील वातावरण कमी करण्याचे सतत प्रयत्न केले जातात पण गरीब वस्तीतील घरातून

DOI: 10.48175/IJARSCT-29229

IJARSCT

International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology

International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal

ISSN: 2581-9429 Volume 5, Issue 4, November 2025 Impact Factor: 7.67

इंधनासाठी कोळसा जाळल्यामुळे होणाऱ्या प्रदूषणाची समस्या अत्यंत गंभीर आहे. चुलीत जळण म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या कोळशापासून निर्माण होणाऱ्या धुरामुळे अनेक आरोग्यविषयक समस्या निर्माण होतात. ग्रामीण गरीब जनतेच्या घरातील प्रदूषण रोखण्यासाठी धूम्रविरहित चूल तमेच घरांना पूर जाण्यासाठी चिमण्या बसवून प्रदूषण कमी करता येणे शक्य आहे.

I nHk xFk%&

1. गोडबोले व्हि.जे. – 'आपत्ती व्यवस्थापन' डायमंड पब्लिकेशन्स पूणे, 2010
2. कुलकर्णी शिल्पा, – 'पर्यावरण आणि समाज' डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे 2008
3. पदवाड बाळ :– 'पर्यावरण मंगेश प्रकाशन', नागपूर 2008
4. सारंग सुभाषचंद्र– 'पर्यावरण भुगोल विद्या प्रकाशन' नागपूर, 2006
5. सुर्यवंशी ज्ञानेश्वर – 'पर्यावरणशास्त्र श्री. विद्या प्रकाशन' पुणे 2007
6. युजीसी – 'पर्यावरणशास्त्र आरिंएंट' लॉगमन हैद्राबाद 2007